

Op de markt van Kasongo. Gabrielle Deman is de eerste vrouw die in 1904 dwars door Congo-Vrijstaat reist, gewapend met het fototoestel dat ze van het Museum voor Natuurwetenschappen in bruikleen had gekregen. Met meer dan 1.500 foto's levert ze een unieke tijdsapsule af. [Uit het fotoalbum Verdick (AP 0.0.6263), collectie KMMA Tervuren]

Herlinde Leyssens

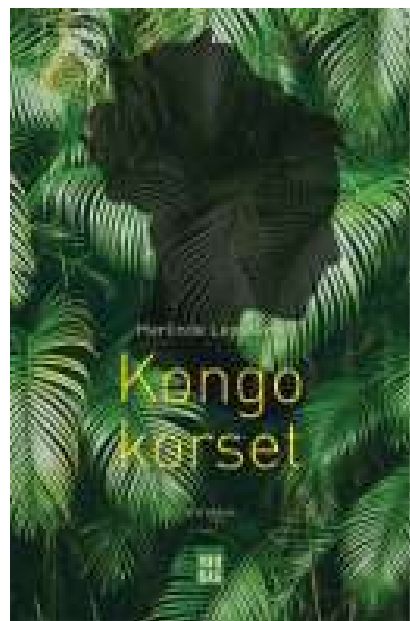
Wat wij gemeen hebben met Gabrielle Deman, de vrouw die in 1904 Congo-Vrijstaat doorkruiste

Is dit vertrek een droom, of is het werkelijkheid? Deze eerste twee dagen (op de Congoboot) blijven ook mijn gedachten schommelen. Mijn enige houvast is de diepe liefde tussen Albert en mij, en dat die betrouwbaar en sterk is!

Hiermee opent Gabrielle Deman (1881–1962) haar eerste reisdagboek. Tussen de regels resoneert hoe ze zichzelf probeert te overtuigen van de redelijkheid van haar missie. Dat is die allerminst. Op 2 juni 1904 zet ze als jonge, pasgehuwde vrouw koers naar Boma, aan boord van de Anversville. In haar bagage zitten kininepillen, kampbedden, kippen en – een doods-kist.

Drie jaar later keert ze – levend en wel – terug in haar woonplaats Brussel. Haar papieren nalatenschap, meer dan vijfduizend bladzijden verslag, brieven, foto's, blijft onaangeroerd liggen in het archief van het AfricaMuseum, tot die me honderd jaar later toevallig in de schoot valt. Ik baseer er mijn roman *Kongokorset* (2018) op.

Op de obligate afscheidsfoto valt op dat Gabrielle Deman de enige niet-religieuze vrouw is aan boord. Ze staat tussen de missiezusters, de missionarissen en de koloniale(n) (allemaal mannen). Naast haar boomlange echtgenoot Albert, die zelfverzekerd

in de lens kijkt omdat hij naar zijn tweede thuisland vaart, valt haar bange blik op. Haar kloskajjes, korset en brede bloemenhoed zullen al gauw ongeschikt blijken voor de tropenreis die haar te wachten staat.

Ze heeft een foto toestel meegekregen, in bruikleen van het Koninklijk Museum in Tervuren. Ze wil er ons Congo-Vrijstaat mee tonen – door haar ogen. In 2010 selecteert Magnum-fotograaf Carl De Keyzer op verzoek van het Antwerpse Fotomuseum honderd foto's uit het archief van het AfricaMuseum uit de periode van Congo-Vrijstaat voor de tentoonstelling *Congo belge en images*. Voor vijf ervan fungeert Deman als verdienstelijke figurante of fotografe.

Tout passe, sauf le passé. Alles gaat voorbij, behalve het verleden.
Everything passes, except the past.

Elisée Reclus (1830–1905), sociaal geograaf, tijd- en stadsgenoot van Gabrielle Deman, stelt de geschiedenis voor als dialectisch. Ze ontspint zich als een spiraal; vooruitgang wordt gevolgd door een stap achteruit, waaruit nieuwe vooruitgang ontstaat.

Anno 1900 draait die spiraal duizelingwekkend snel. De industriële revolutie schudt de hele samenleving door elkaar. Rondom Reclus' nieuwe ideeën over communisme, vegetarisme, feminisme en nudisme

Alles gaat voorbij, behalve het verleden. Tout passe sauf le passé. Everything passes, except the past. Tijdloos muurschrift in de nieuwe inkomhal van het AfricaMuseum.

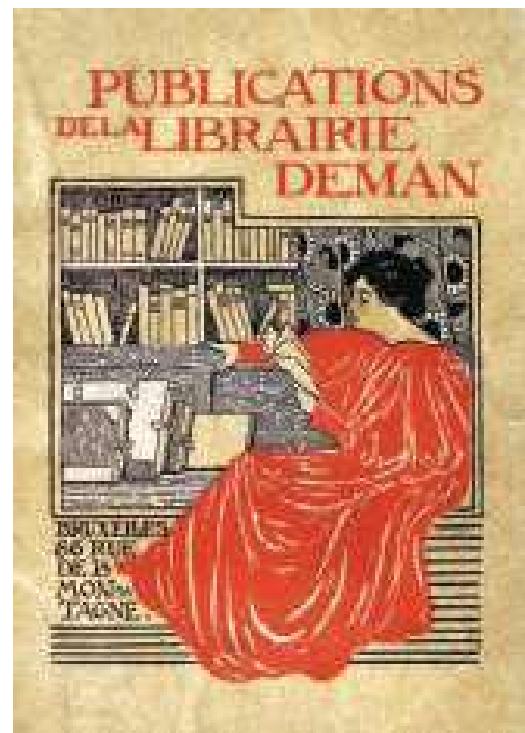
kantelt het oude wereldbeeld compleet. Het idee van vooruitgang voedt het optimisme. Er ontstaat een ongebreidelde honger naar kennis en wetenschap. Wetenschappers willen hun vers vergaarde kennis delen met het publiek, via kanalen als dierentuinen en musea, universiteiten en bibliotheken, wereldtentoonstellingen tot zelfs een Brussels wereldpaleis toe.

We staan er niet bij stil, maar de uitvindingen van toen beheersen ons leven vandaag de dag: telefoons en fotoapparaten, filmprojectors en grammofoons, fietsen, automobielen en vliegtuigen, staal en beton, elektriciteit of radiators, tot zelfs de voorloper van de computer toe.

In deze ongemeen boeiende tijd wordt Gabrielle Deman geboren als dochter van Edmond Deman, spilfiguur van het Belgische symbolisme. *La Lecture Universelle* is zijn artistieke salon annex bibliotheek, veilinghuis en kunstuitgeverij in hartje Brussel. Daar groeit Gabrielle op in een libertijnse en artistieke omgeving te midden van een indrukwekkende reeks kunstenaars die zij haar 'oncles' noemt: Théo (van Rysselberghe), Henry (van de Velde), Félicien (Rops), Odilon (Redon), James (Ensor), Armand (Rassenfosse), Fernand (Khnopff), Paul (Signac), Edouard (Manet) en vele anderen. Haar jongere zus Paule begint een turbulente relatie met de jeugdige klerk van haar vader, Léon Spilliaert, die haar aanmoedigt om te gaan schilderen.

Hoe meer ik de weltschmerz van de hele kunstbende aanschouwde, hoe meer zin ik kreeg om de wereld te gaan ontdekken en iets te gaan dóén in plaats van weg te kwijnen in de lijzige besluiteloosheid van deze coterie des artistes.

De drang naar vooruitgang laat zich niet door landsgrenzen tegenhouden. De oude wereld wordt te klein. Europeanen reizen de wereld rond, van Azië en Antarctica tot Afrika, en maken haar tot kolonie. In 1865 heeft het nieuwbakken Belgenland een koning gekregen met een ongebreidelde internationale ambitie. Leopold II verwerft een persoonlijke kolonie die 77 keer groter is dan zijn eigen 'petit pays avec de petites

gens'. Zijn ambitie werkt aanstekelijk bij vechtersbazen en goudzoekers, militairen en wetenschappers, dromers en doeners. Te midden van de dromerige kunstenaarsvrienden van haar vader vat Gabrielle Deman het voornemen op om wetenschapster en ontdekkingsreiziger te worden.

Dankzij haar progressieve en libertijnse milieu krijgt zij als een van de eerste Belgische vrouwen de kans om te studeren. Anno 1900 als vrouw op wereldreis vertrekken is echter een stap te ver, tot zij rond de eeuwwisseling Albert Sillye ontmoet. Sillye is veertien jaar ouder dan Deman en heeft op dat moment al twee termijnen van drie jaar doorstaan in de pionierstijd van Congo-Vrijstaat. Hij is kapitein-commandant van de *Force publique*, het privéleger dat Leopold II in 1885 heeft opgericht om de bezetting van de kolonie logistiek en militair te ondersteunen. Leopold II had immers op de Conferentie van Berlijn van de andere Europese landen *carte blanche* gekregen, onder het nobele voorwendsel dat hij Congo zou gaan bevrijden van de Afro-Arabieren. Die hadden hun handel in slaven, die inmiddels elders ter wereld verboden was, verplaatst naar het hart van Afrika. Intussen weten we dat het echte doel van de kolonisatie en de Belgo-Arabische oorlogen de overname was van de ivoorhandel en andere rijkdommen van het land. In de pioniersjaren van de kolonie overtreffen de kosten echter veruit de baten. De lege koninklijke kas wordt gered door Dunlops uitvinding van de luchtband, die immens populair wordt in de fiets- en autonijverheid en zowel de wereldwijde vraag naar rubber als de wantoestanden in Congo exponentieel doet toenemen.

Sillye verlooft zich nog snel met Gabrielle Deman alvorens voor een derde termijn naar de kolonie af te reizen onder gouverneur-generaal Wahis. Rond het Tanganyikameer is hij verantwoordelijk voor de verdediging van de oostelijke grenzen van de staat tegen de Duitsers, en voor de veiligheid van de studiebrigade van ingenieurs die een mogelijke spoorwegverbinding onderzoeken tussen de Congo en de Nijl. Intussen schrijft hij lange brieven naar zijn verloofde, die hij doorweeft met unieke tekeningen. Zo deelt hij wat hij ziet en beleeft met zijn leergierige verloofde, inclusief bloederige oorlogstaferelen of opsommingen van sneuvelde. Tegelijkertijd legt hij Afrikaanse landschappen en dorpen vast, flora en fauna, en vooral alledaagse taferelen: van echtelijke ruzies, uitgedoste *évolués* of flanerende zwarte prinsessen in belle-époquekleding. Zijn brieven zijn in het beste geval een half jaar onderweg voordat ze Brussel bereiken. In minder gelukkige gevallen eindigen ze op de bodem van de Congorivier of in het bloed van een doodgestoken koerier.

Gabrielle Deman bereidt zich intussen optimaal voor op Sillyes

vierde termijn in Congo, ditmaal mét haar. Ze wil de kennis die ze als getuige in Afrika zal opdoen, zoveel mogelijk doorgeven. Daartoe studeert ze fotografie en taxidermie, volgt ze stiekem (want enkel voor mannen) de *Cours colonial*, leert ze zwemmen en klimmen, traint ze zich in ontbering en het verlenen van eerste hulp.

*Een drijvende wereld van drieduizend ton zet zich in beweging.
De schoorsteen braakt een rookwolk uit. Met een schok komen
we onherroepelijk los van de kade. De fanfare blaast crescendo.
Mijn hart juicht en huilt in stilte.*

De boot is vertrokken. Zoals gebruikelijk voor alle Congoboten in die tijd wordt er een week na het vertrek uit Antwerpen gebunkerd in Tenerife. Het is echter de eerste en enige keer dat een koloniaal maritiem transport na tien dagen halt houdt in Dakar. Albert heeft in zijn traktaat *L'Élevage du cheval au Congo* onderzoek gedaan naar de massale sterfte van paarden in Congo en poneert daarin dat de Arabische raspaarden wel tegen de slaapziekte bestand zijn. Met een zak goud van Leopold II trekt hij na het ontschepen door de Senegalese woestijn om er paarden aan te kopen voor de koninklijke stoeterij in Uele.

Half juli 1904 meren ze aan in Boma. Vicegouverneur Costermans geeft Sillye de opdracht om de Luama te exploreren, een rivier met een sinistere reputatie in het stroombekken van de Luabala, meer dan 3000 kilometer oostwaarts. Het doel van de expeditie is om na te gaan of deze rivier bevaarbaar kan worden gemaakt, om zo de helse taak van de zwarte dragers langs de oevers van stroomversnellingen en watervallen te verlichten. De vicegouverneur biedt Deman aan om intussen in zijn huis te logeren en een half jaar te wachten op de terugkeer van haar man. Dat is uiteraard niet naar haar zin. Ze reist mee met de trein tot Léopoldville, op een steamer tot Stanleyville, per prauw tot Kasongo en ten slotte per karavaan langs de onberekenbare Luama. Krokodillen en nijlpaarden, malariamuggen en zandvlooien, verloren bagage en verdwenen dragers, piraterij: niets blijft hun bespaard.

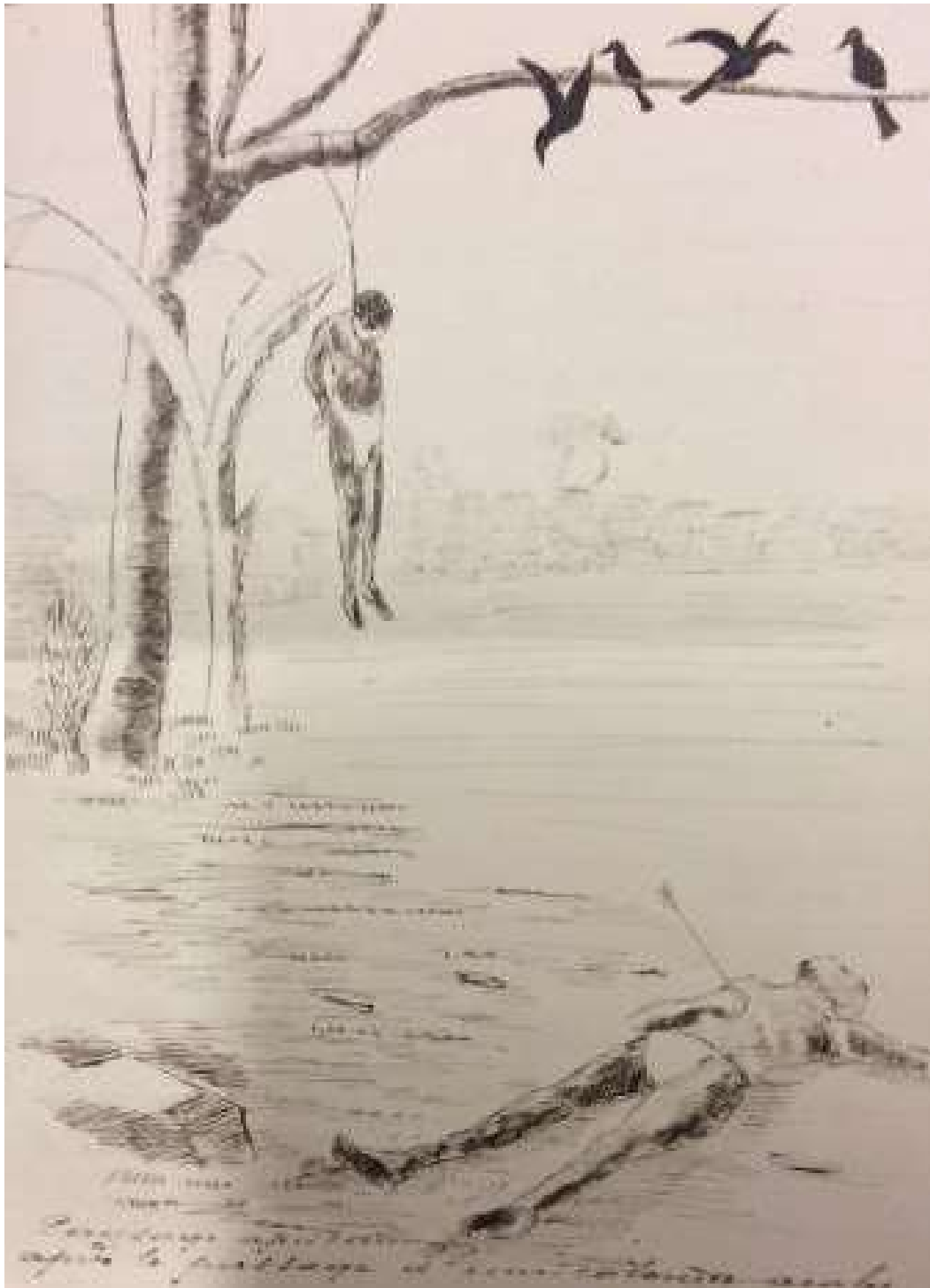
Na de laatste schipbreuk trekken ze een week zonder bagage of proviand door het oerwoud, en komen uiteindelijk in Kabambare terecht. In een strijd op leven en dood overleven Deman en Sillye het jaar 1904; ergens in de hel van de jungle is het nieuwe jaar begonnen. Het valse gerucht dat ze het leven hebben gelaten in de watervallen van de Luama heeft intussen de autoriteiten bereikt; ze reizen door naar Stanleyville en worden er onthaald als helden, teruggekeerd uit de dood. In Stanleyville wordt Sillye opnieuw als zonechef naar Hoog-Ituri gezon-

Tussen 1900 en 1903 stuurde Albert Sillie zijn verloofde, Gabrielle Deman, stapels briefverslagen van zijn missie. Bij gebrek aan fotoapparaat maakte hij tekeningen, zoals van deze opvallende verschijningen: dochters van de Bakussu-koning Mlosa, gehuld in belle-époquekledij, op wandel met een schoenbekooievaar aan de leiband.

[Uit een brief van 18 maart 1901 (HA 01.0392.2), collectie KMMA Tervuren]

In de laatste decennia van de negentiende eeuw werd de Force Publique onder meer ingezet in de strijd tegen de Arabische slavenhandelaars in Oost-Congo. Op 11 februari 1900 maakte commandant Albert Sillye deze tekening van een dorp rond Redjaf, waar ze net te laat aankwamen.

[(HA 01.0392.1), collectie KMMA Tervuren]

Steenkaai, Antwerpen. Op 2 juni 1904 vertrok de SS Anversville via Tenerife en Dakar naar Boma. Hoewel één op twee niet levend zal terugkeren, werden ze enthousiast uitgewuifd: missionarissen en kolonialen, missiezusters en één seculiere vrouw: de 23-jarige, pasgehuwde Gabrielle Deman.

[(HA 01.0392.5), collectie KMMA Tervuren]

Bij de aanvang van zijn vierde termijn kreeg Albert Sillye de opdracht om de Luama, een rivier in het zuidwesten van Congo, te exploreren om na te gaan of zij bevaarbaar kon gemaakt worden. Het was de droom van Leopold II om het Kongobekken met dat van Nijl te verbinden. Op de foto: de passage van de karavaan van commandant en mevrouw Sillye-Deman over de brug van Marabu op 14 november 1904.
[(AP 0.0.4985), collectie KMMA Tervuren]

Het snelste vervoermiddel in Congo-Vrijstaat was de prauw. Het exemplaar in de inkomhal van het AfricaMuseum meet 22 meter en weegt 3500 kilo. De Kongorivier, bijna 5000 kilometer lang, is slechts deels bevaarbaar: ter hoogte van watervallen en stroomversnellingen moesten de prauwen steevast worden uitgeladen en langs de oever voortgedragen. Deze foto is ook een vereeuwigd bewijs van de technische moeilijkheid om in 1900 te fotograferen met glasplaten, zilverbromide en vooral gelatine: een lekkernij voor mieren en termieten. [Uit het dagboek 13 van Gabrielle Deman, 30 april 1907 (HA 01.0392), collectie KMMA Tervuren]

De wetenschappelijke interesse van Gabrielle Deman was breed. In haar fotocollectie legde zij onder meer flora en fauna vast. Toch getuigt het merendeel van haar foto's en verslagen van haar belangstelling voor de mens: ambachten en tatoeages, zeden en ziektebeelden, stammen en familieverhoudingen.

[Uit het fotoalbum van Gabrielle Deman (HA 01.0392), collectie KMMA Tervuren]

den. Ze trekken per karavaan nog duizend kilometer oostwaarts. Op koninklijk verzoek gaan ze onderweg op zoek naar een levende okapi: in die tijd het laatste grote zoogdier dat geen westerling ooit levend te zien had gekregen. Leopold II wil met deze primeur voor de Antwerpse zoölogie maar wat graag zijn Engelse nicht Victoria overtroeven.

Zo doorkruist Gabrielle Deman als eerste blanke vrouw Congo-Vrijstaat: eerst van Boma tot het oostelijke Baraka aan het Tanganyikameer, vervolgens tot het noordoostelijke Bogoro op het Albertmeer. Onderweg vangt ze kevers en vlinders en prepareert dieren die ze opstuurt naar Tervuren ter aanvulling van de groeiende collectie. In de catalogi van het AfricaMuseum staan de eerste opgezette dieren geboekstaafd als schenkingen van Albert Sillye. Ze slaagt erin om meer dan 1500 foto's en beschrijvingen van stammen naar het museum te loodsen.

Efe-kinderen benaderen me alsof ik een van hen ben. Ze strelen mijn buik en noemen me Ema, moeder. Ze hebben een unieke manier om de zorg voor hun talrijke kinderen te delen. Ze worden samen opgevoed door de hele groep van moeders, tantes, nichten of zussen, die ze allemaal Ema noemen.

Vanaf de zomer van 1905 wordt Sillye zonechef van Stanleyville; een promotie op papier, maar voor Deman voelt het aanvankelijk als een straf. Dit is het einde van haar avonturentijd en het begin van haar leven als echtgenote van de zonechef en gastvrouw van Stanleyville. Haar dagboeken getuigen evenwel van huiselijke, gelukkige jaren: grappige lotgevallen, grote levenslessen en klein geluk. Ze huldigt nieuwe stukken spoorweg in en bewaart de eerste ontgonnen kilo goud onder haar bed. Afrikaanse vriendschappen en wijsheden getuigen van haar respect, bewondering zelfs.

Ubuntu is het geheim van een goede stam, van een goede familie, van Afrika. Ubuntu betekent: ik ben omdat wij zijn. Kleurrijke kralen aan een ketting, een nieuw woord van wijsheid dat ik opschrijf in mijn dagboek en omcirkel met zonnestrallen.

Veel te fragmentarisch naar hedendaagse zin blijkt uit passages of beelden dat zij in aanraking komt met wantoestanden in Congo, zowel tegen mens als dier. In hoeverre blijf je als romanauteur trouw aan je bronteksten? Hoe succesvol wordt een jonge blanke vrouw anno 1904 in Congo afgeschermd voor de rauwe realiteit? Hoe kritisch stelt Ga-

Regio Maniema, 1904. Slechts enkele passages en beelden tonen aan dat Gabrielle Deman getuige was van wantoestanden, waarvoor ze geen verklaring kreeg. De lege blik van deze man zonder handen en hoop, de compositie en de clair-obscur van deze foto bewijzen haar fotografisch talent.

[Uit het fotoalbum van Gabrielle Deman, (AP 0.0.4977), collectie KMMA Tervuren]

brielle Deman zich op voor het regime waarvoor ze, *pour la bonne cause* weliswaar, haar leven in de waagschaal stelt?

Ik heb de immense en waardevolle eer om een vrouw te zijn in de onafhankelijke Congostaat, en te mogen dienen in het koninkrijk van onze grote koning Leopold II... Laverend tussen wilskracht en waanzin probeerde ik me hieraan vast te klampen.

Of dicht je je hoofdpersonage hedendaags-correcte standpunten toe, op het risico af anachronistisch te zijn? Voor een romaneur is de balans tussen romantiek en naturalisme een moeizame oefening. Aan de oever van de rivier legt ze het silhouet vast van een man in clair-obscur:

Een bries maakte zilveren en zwarte vlekken op zijn blote borst, waardoor hij leek te vibreren in de zon. Hij was jong nog, in de kracht van zijn leven, stond pal rechtop, maar staarde me aan met een blik van oud verdriet. Hij droeg een lendendoek die bijna tot aan zijn enkel reikte en wijd geplooid was in de taille. Hij had zijn handen in zijn zakken. Zakken? Ik keek beter. Zijn handen zaten niet in zijn zakken. Ze waren gereduceerd tot stompen. Met een ruk draaide ik mijn hoofd. 'Wat heeft de Magnée te winnen bij het afhakken van handen? Die man kan nooit meer iets betekenen. Nooit meer oogsten, nooit meer strelen.'

De historie van Gabrielle Deman intrigeert ons misschien meer dan ooit. Net zoals, bij uitbreiding, onze integrale koloniale geschiedenis, die intrigeert en irriteert tegelijkertijd. Wat hebben wij met Gabrielle Deman gemeen?

Anno 2020 draait de spiraal van de geschiedenis zo snel, dat de wereld binnen de tijdspanne van één mensenleven al onherkenbaar is geworden. Voor velen gaat het te snel. Ze verliezen hun houvast. De natuur voelt niet meer als een bondgenoot, maar als een bedreiging. Ze verlangen terug naar 'die goeie ouwe tijd' met al zijn schijnbare schoonheid. De wereldbevolking stijgt exponentieel, grenzen en privileges staan onder druk. De boeman is de ander. Polariseren voelt veilig.

Anderen beseffen dat nuance belangrijker is dan ooit; het besef dat ieder van ons door zijn eigen gekleurde bril kijkt. Twee leerzame vergrootlenzen op de wereld zijn die van de geografie en de geschiedenis. Ze verhelderen de wereld door de ogen van mensen die – althans op het eerste gezicht – in tijd of in ruimte ver van ons af staan.

Dat lijkt me de dubbele kracht van aantrekking en afstoting tegen-

over onze Congogeschiedenis. Ze is alleen met een genuanceerde blik te vatten. Louter standbeelden neerhalen is veel te simplistisch om de sporen uit te wissen van een complexe persoonlijkheid als die van Leopold II, 44 jaar koning van een dito complex land. Een geschiedenisboek verander je niet door er een paar hoofdstukken uit te scheuren. De kroniek van Congo als koninklijke kolonie sinds 1885, die vervolgens van 1908 tot 1960 in Belgische handen overgaat: dat is 75 jaar koloniale historie die alleen in grijswaarden uit te drukken valt. We kunnen ze nooit vanuit voldoende hoeken beschouwen. De visie van Gabrielle Deman is een vroege, een vrouwelijke, een verhelderende. Het is een visie onder vele.